

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa Celâli'nin Eserlerinde İslam Mezhepleri

Islamic Sects in the Works of Molla Musa Celali

YAZAR

Hüseyin GÜLER

MEB, guler_0104@hotmail.com

ORCID: 0009-0006-5895-2188

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 04.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 05.12.2023

Sayfa Aralığı: 216-241

ÖZET

Molla Musa Celâlî, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşamış ve o bölgede çok iyi tanınan önemli bir müelliftir. Hayatını tamamen ilme adanmış medrese geleneğinden gelen ve İslamî ilimlerin çeşitli alanlarında eserler telif etmiş büyük bir âlimdir. Özellikle de İslam mezhepleriyle ilgili eserler yazmasından dolayı değerlendirilmesi gereken bir husustur. Bu makalede Celâlî'nin eserlerinde İslam mezhepleriyle ilgili bölümünü oluşturan kısımları ele alınarak kendilerinin İslam mezhepleriyle ilgili görüşleri, mezhep isimleri ve tasnif yöntemiyle alakalı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Celâlî'nin mezhep tasnifine geçmeden önce mezhep kavramı üzerinde durulmuş ve kısaca da olsa mezhep kavramıyla ilgili bilgi verilmiştir. Sonrasında Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilafların hangileri olduğu ile ilgili sırasıyla açıklanmıştır. Bu ihtilaflardan sonra ortaya çıkan ana fırkaların sayısı, ortaya çıkma sebepleri ve kendi aralarında kaç gruba ayırdıkları hakkında bilgi verilmiştir. Bunu yaparken öncelikle ana (büyük) mezhepler hakkında bilgi verilmiş ve ilk dönem mezhep tarihçilerinin bu mezheplerle ilgili görüşleri, tasnif yöntemleri ele alınmıştır. Daha sonra da Molla Musa Celâlî'nin, İslam mezheplerini kaç ana fırkaya ayırdığını, ilk olarak hangi fırkayla başladığını, bu fırkaların alt kollarının kaç tane olduğu ve bunlarla ilgili görüşlerinin ne olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Genel olarak mezhep tarihçilerinin tasnif yöntemi ile Celâlî'nin tasnif yöntemi karşılaştırılarak değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Molla Musa, Mezhep, Fırka, Tasnif, İslam Mezhepleri, İhtilaf.

ABSTRACT

Mullah Musa Celâlî, who lives in Eastern Anatolian Region, is an important and wellknown writer in that region. He is a great scholar who devoted his life completely to science, comes from the madrasa tradition and published works in various fields of Islamic sciences. This is an issue that should be evaluated especially because he writes works about Islamic sects. In this article, the parts of Celâlî's works related to Islamic sects are discussed and evaluations are made regarding their views on Islamic sects, sect names and classification method. Before analyzing Celâlî's sect classification, the concept of sect is emphasized and brief information is given about the concept of sect. Afterwards,

it is explained in order which the first conflicts between Muslims are related to. Information is given about the number of main sects that emerged after these conflicts, the reasons for their emergence, and how many groups they are divided among themselves. While doing this, first of all, information about the main sects is given and the views of the early sect historians about these sects and their classification methods are discussed. Then, information is given about how many main groups Mullah Musa Celâli divides the Islamic sects into, which sect he starts with first, how many sub-branches of these sects there are, and what his views are about them. In general, evaluations are made by comparing the classification method of sect historians and the classification method of Celâli.

Keywords: Mullah Musa, Sect, Faction, Classification, İslamic sects, Dispute.

GİRİŞ

Bilindiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra Müslümanlar arasında çeşitli ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Başta bu ihtilaflar için imandan çıkmayı gerektirmeyen meselelerdi. Ancak daha sonra bu ihtilaflar gittikçe artmış ve zamanla itikadi sorunları ortaya çıkarmış ve bu ihtilaf konularının etrafında çeşitli görüşler ve fırkalar ortaya çıkmıştır. Bu fırkalar gün geçtikçe kendilerine taraftar bulmuş ve böylece İslam'da mezhep dediğimiz anlayışlar baş göstermiştir. Buna bağlı olarak ta Müellifler, ilk dönemlerden itibaren başlayarak bu mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini ve bunların hangi mezhepler olduğu gibi konularda araştırma yapmış ve eserler telif etmişlerdir. Bu eserler telif edilirken her mezhep mensubu, kendisinin tâbi olduğu mezhebi merkeze alarak yani daha çok kendi mezhep anlayışına göre tasnifler yapmıştır. Bu da mezhepler tarihi yazıcılığı denilen ve daha sonra birer fırka geleneğine dönüşen bu faaliyetin, fırka tasnifçiliği süreci içerisinde pek çok tasnif ortaya çıkmıştır.

İlk mezhepler tarihçileri, özellikle itikadi mezhepleri çeşitli şekillerde tasnif etmişlerdir. Aslında mezhepler tarihi alanında yazılmış eserlere bakıldığında, ilk mezhep tarihçileri genel anlamda Yetmiş Üç Fırka Hadis'ini temel aldıklarını ve bu doğrultuda çalışmalar yaptıklarını görmekteyiz. Nitekim bazıları bu yetmiş üç sayısına ulaşmaya çalışırken bazıları da bu sayıyı aşmamaya gayret etmiştir. Buna mukabil bazıları da bu yetmiş üç sayısını dikkate almadan fırka tasnifçiliği yapmıştır. Bu ilk dönem eserleri

incelediğimizde, düzenli olarak Hz. Peygamberden hemen sonra çıkan ihtilafları sırasıyla anlatırlar. Daha sonra da bu fırkaları ve görüşleri üzerinde dururlar. Örneğin; Bağdâdî, İsferyânî ve Şehristânî bu şahıslardan birkaçıdır. Bu geleneği daha sonra Âmidî ve Cürcânî gibi şahıslar da devam ettirmişlerdir. Bu geleneği günümüze aktaranlardan birisi de birçok eser kaleme almış olan Molla Musa Celâlî'dir.

Bu çalışmada Molla Musa Celâlî'nin İslam mezhepleri hakkında geniş olarak bilgi verdiği ve tasnif ettiği Mecmûatu'l ulûm ve er-Risaletu'd-daiyye ile muhabbeti Muaviyye adlı eserlerinin mezheplerle ilgili bölümleri ele alınacaktır. Konunun anlaşılması açısından ilk olarak mezhep kavramı hakkında genel bilgiler verilecektir. Daha sonra Celâlî'ye göre Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilafların hangilerinin olduğunu ve bunların ne sebeple zuhur ettiğiyle ilgili gerekçeler bildirilecektir. Ayrıca Celâlî'nin İslam mezhepleriyle ilgili tasnif yöntemi ve bu yöntemi hangi kıstaslara göre yapmaya çalıştığına dair bilgiler verilecektir. Bunlar yapılırken Çalışmanın daha objektif ve bilimsel olması açısından sadece Molla Musa Celâlî'nin değil, diğer İslam Mezhepleri tarihçilerinin de tasniflerine yer verilecektir. İlk önce mezheplerle ilgili eserler kaleme alan ana kaynakların yazarları hangi mezhebi nasıl açıkladığını ve kaç gruba ayırdıklarını belirterek Celâlî'nin mezhepleri tasnif etme yöntemiyle karşılaştırılacaktır.

Bu makale hazırlanırken benim yüksek lisans tezim olan "Molla Musa el-Celâlî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı" adlı çalışmadan faydalanılarak hazırlanacaktır.

1. Molla Musa Celâli'nin Eserlerinde İslam Mezhepleri

1.1. Mezhep Nedir

Mezhep kavramı sözlükte; “ayrılmak, gitmek” anlamlarına gelen “zehebe” kökünden türemiş olup, bir konuda kanaat sahibi olmak, görüşünde olmak demektir. (Heyet: 2007, 240) Terim anlam ise, dinin aslî veya ferî hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite olarak görülen âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya gösterdikleri sistem diye tanımlanabilir. (Üzüm: 2004, XXIX, 526)

Mezhep, İslam'ın itikadi ve ameli alandaki düşünce ekolleri denebilir ve dinin anlaşılma biçimi ile ilgili yansımasıdır. Siyasi, ictimai, iktisadi, coğrafi ve buna benzer sebepler, dinin anlaşılması yönünde belirli fikirlerin veya şahısların etrafında odaklaşmalara yol açmıştır. Bu farklılıklar zamanla sistematik özellik kazanıp, düşünceyi etkilemeye başlaması ve sosyal hayatta derin izler bırakıp varlığını sürdürmesi neticesinde “mezhep” olgusunu ortaya çıkartmaktadır. (Onat: 2003, 7) Bilindiği üzere Hz. Peygamber'den sonra farklı gruplar ortaya çıkmıştır. Bu gruplar giderek artmış ve mezhep kurucuları veya ilim insanları günümüze kadar mezhep kavramıyla ilgili farklı tanımlar ortaya koymuşlardır. Ancak baktığımızda Molla Musa Celâli eserlerinde kendisine has bir mezhep tanımı yapmamıştır.

Molla Musa Celâli aslında kendisinden önceki Bağdâdî,¹ İsferyânî,² Şehristânî,³ Âmidî⁴ ve Cürcânî⁵ gibi Kelam ve Mezheplerle ilgili alanda ün yapmış alimlerin yöntemini izlemiştir. Bu geleneği daha sonraki dönemlerde şark medreselerinde yetişen Şeyh Abdurrahman Aktepe⁶ ve Şeyh Cüneyd Zokaydî⁷ gibi alimler bu geleneği

¹ Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî el-İsferyânî et-Temîmî, **el-Fark Beyne'l-Firak**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. (Bağdâdi: 1995)

² Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Ebu'l-Muzaffer el-İsferyânî, **et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciyeti Ani'l-Firaki'l-Hâlikîn**, thk. Kemal Yûsuf el-Hût. (İsferyânî: 1983)

³ Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebîbekr Ahmed eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faûr. (Şehristânî: 1993)

⁴ Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Seyfüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn**, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. (Şehristânî: 2002)

⁵ Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Seyyid Şerîf Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**. (Cürcânî: 2015)

⁶ Hayatı için bkz. (Bozan: 2013, I, 679)

⁷ Hayatı için bkz. (Bozan: 2013, I, 684)

sürdürmüşlerdir. Son olarak ta bu geleneği günümüze aktaranlardan biri de hemen hemen her alanda eser kaleme almış olan Molla Musa Celâlî'dir.

Kendileri Müslümanların düştükleri ihtilafları özellikle Mecnûatu'l ulûm⁸ ve er-Risaletu'd-daiyye ila muhabbeti Muaviyye⁹ adlı eserlerinin mezheplerle ilgili bölümünde bahsetmektedir. (Celâlî: 2003, 179-181)

1.2. Müslümanlar Arasında Çıkan İlk İhtilaflar

İlk mezhep tarihçilerine baktığımızda, hepsinin genel anlamda Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilaflara değindiklerini görmekteyiz. Bu durum aynı şekilde Molla Musa Celâlî için de geçerlidir. Molla Musa da kendinden önceki âlimler gibi Hz. Peygamber dönemine değinmekte ve Peygamberimizin (s.a.v.) vefatı esnasında Müslümanların tek bir akide üzerine olduğunu belirtir. Ancak görünürde müttefik aslında ise nifakını gizleyenleri hariç tutar. Yalnız efendimizin vefat etmesiyle birlikte Müslümanlar arasında ilk olarak imandan çıkmayı gerektirmeyen içtihadî konularda ihtilafların çıktığını belirtmiştir. Bu ihtilafları sırasıyla şöyle belirtmiştir.

1- Celâlî'ye göre Müslümanlar arasında ilk ihtilafın, kırtas hadisesi olarak bilinen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ölüm hastalığı sırasında söylediği sözler üzerine sahabe arasında tartışma olduğunu belirtir. Celâlî bu konuya değinmekte ve peygamberimizin bir kağıt isteyip vasiyetini yazmak istemesine karşın Hz. Ömer (r.a.)'in de O'nun sağlığını gerekçe göstererek itiraz ettiğini ve bize Kur'an yeter dediğini, bu durumun sahabe arasında tartışmalara sebep olduğunu açıklamaktadır. (Celâlî: 2003, 179)

Daha önce söylediğimiz üzere Celâlî'nin bu ilk ihtilaflarla ilgili görüşleri diğer klasik kaynaklardaki görüşlerle uyumlu olduğu görülmektedir. Nitekim Şehristani, Âmidî ve Cürcânî de ilk ihtilafın Kırtas hadisesinde meydana geldiğini ifade ederler. (Şehristani: 1993, 30; Âmidî: 2002, 37; Cürcânî: 2015, 745) Ancak Bağdâdî ve İsferyânî ise ilk ihtilafı Hz. Peygamber'in vefat konusu olduğunu ifade ederler. (Bağdâdî: 1995, 14-15; İsferyânî: 1983, 19)

2- Celâlî'ye göre ikinci ihtilaf konusu ise, Üsâme'nin ordusuna katılmayıp geri duranlar hakkındadır. Efendimiz şöyle buyurmuştur: "Üsâme'nin ordusunu hazırlayın, ona

⁸Kitabın mezheplerle ilgili olan bölümüne bakmak için (Celâlî: 2003, 177-199)

⁹Kitabın mezheplerle ilgili olan bölümüne bakmak için (Celâlî: 2009, 221-274)

katılmayana Allah lanet etsin.” Kimi sahabe buna uyulması gerektiğine hükmetti. Kimisi de Hz. Peygamberin hastalığının sonuçlanmasını beklemenin uygun olacağını düşündü. (Celâlî: 2003, 179)

3- Üçüncü bir ihtilaf konusu ise Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatı hususundadır. Hz. Ömer’in (r.a.) kim Muhammed öldü derse kılıcıyla onun boynunu vuracağını ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ölmediğini hatta Hz. İsa (a.s.) gibi göğe kaldırıldığını ifadesine cevaben Hz. Ebubekir (r.a.) şöyle demiştir: “Kim Muhammed’e kulluk ediyorsa bilsin ki Muhammed ölmüştür. Ancak kim Muhammed’in İlah’ına kulluk ediyorsa bilsin ki O, diridir ve hiçbir zaman ölmeyecektir.” Bunun üzerine orada olan topluluk da Hz. Ebubekir’in (r.a.) bu sözlerini desteklemişlerdir. (Celâlî: 2003, 179-180)

4- Celâlî’ye göre, dördüncü ihtilaf konusu da Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Mekke de mi, Medine de mi, yoksa Kudüs te mi? Defnedileceği hususundadır. Tartışma esnasında birisinin, “Peygamberler nerede ölürlerse orada defnedilirler.” Hadisini onlara hatırlatması üzerine tartışma sonlandırılmıştır. (Celâlî: 2003, 180)

5- Celâlî’ye göre bir diğer ihtilaf konusu ise imamet, kimin peygamberimize varis olacağı ve zekâtı vermeyenlerle savaşma konusudur. Söz konusu ihtilafta, Hz. Ömer’in (r.a.) itiraz ederek zekât vermeyenlerle savaşılmamasını, Hz. Ebubekir’in (r.a.) ise zekât vermeyenlerle mücadele edilmesi gerektiğini söylemiştir. (Celâlî: 2003, 180)

6- Celâlî burada birkaç ihtilafı birlikte sıralamaktır. Söz konusu ihtilaflar, Hz. Ebubekir’in kendinden sonra hilafeti Hz. Ömer’e (r.a.) devretmesi, Hz. Ömer’in de (r.a.) vefatına yakın bir zamanda hilafeti şûra yöntemiyle Hz. Osman’a (r.a.) vermesidir. Sonraki ihtilaflar ise, Hz. Osman’ın (r.a.) ölümü, Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Muaviye’nin hilafeti, Cemel vakası ve Sıffin savaşında meydana gelen olayların sonucunda ortaya çıktığını söylemektedir. (Celâlî: 2003, 180) Celâlî burada, Cürçânî’nin yöntemini izlemekte ve bu ihtilafların ayrıntısına inmemektedir. (Cürçânî: 2015, 746) Ancak Bağdâdî ve Şehristânî bu ihtilafları ayrıntılarıyla açıklamaktadırlar. (Bağdâdî: 1995, 15-17; Şehristânî: 1993, 31-35)

Molla Musa Celâlî, mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olan bu ihtilafları belirttikten sonra, sahabe döneminin sonlarına doğru bu ihtilafların giderek artmaya başladığını ve bunun sonucunda Mabed el-Cüheynî, (Öz: 2003, XXVII, 281) Gaylan ed-Dımeşkî (Tunç:

1996, XIII, 414) ve Yunus el-Asvarî (Bağdâdî: 2011, 110) gibi kişilerin ortaya çıktıklarını söylemiştir. Bu kişilerin kaderi inkâr ederek kulların fiillerinde Allah'ın bir etkisinin ve takdirinin olmadığına hükmettiler. Bu şekilde ihtilaflar yayılmaya devam etti ve çeşitli görüşler ortaya çıkarak nihayetinde Müslümanların yetmiş üç fırkaya ayrıldığını söylemiştir.

1.3. Molla Musa Celâlî'nin Mezhepleri Tasnifi

Yetmiş üç fırka tabirinden anlaşılacağı üzere Celâlî'nin kendinden önceki âlimler gibi yetmiş üç fırka hadisini dikkate alarak fırkaların tasnifini yaptığını ve genellikle kendinden önceki mezhep tarihçilerinin yöntemini izlediğini görmekteyiz. (Örnek için bkz. Cürcânî: 2015, 744-746; Celâlî: 2003, 179-181) Molla Musa Celâlî, fırkaların tasnifine geçmeden önce her iki kitabında mezheplerle ilgili olan bölümde, Hz. Peygamberden (s.a.v.) rivayetle ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağıyla ilgili hadisi aktarmaktadır.

Söz konusu Hadis-i Şerif şöyle: “Şunu bil ki, Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak ve bunların biri hariç diğerleri cehenneme gireceklerdir. O tek fırka ise benim ve ashabımın üzerinde olduğu yoldur. (İbn Mâce: Fiten, 17; Tirmizi: İman, 18; Ebû Davud: Sünne, 1; Dârimi: Siyer, 75; Hanbel: Müsned, 3) Celâlî bu hadisin sonuna, bu Peygamberimizin (s.a.v.) mucizelerindendir ve bu gerçekleşmiştir diyerek hadisi yorumlamaktadır. (Celâlî: 2009, 223) Kendileri mezheplerin tasnifinde bu yetmiş üç fırka hadisini temel alır ve bu çerçevede daha önceki mezhep tarihçilerinin yaptığı genel fırkaları sıralamaktadır. Ancak Celâlî'yi özgün kılan şey, bazı yerlerde kendi ifadelerine yer vermesi ve bazı fırkaları ciddi bir şekilde eleştirmesi ile önceki âlimlerden farklı olarak başka bilgiler vermesidir.

Celâlî, kendinden önceki mezhep tarihçileri gibi, mezhepleri Mu'tezile, Şia, Havâric, Mürcie, Neccâriye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciye diye sekiz ana fırkaya ayırmaktadır. Sonra bu ana mezhepler hakkında bilgiler vermekte ve bu mezheplerin alt gruplarını da tek tek sıralayıp açıklamaktadır. Bazı grupları çok kısa açıklayıp geçerken bazılarını da daha ayrıntıya inerek ele almaktadır. Aslında bakıldığında Celâlî'nin bu fırkalar hakkında verdiği bilgiler, Seyyid Şerif Cürcânî'nin Şerhul-Mevâkifi ile karşılaştırıldığında bunlar arasında çok yakın bir benzerlik; hatta bazı ifadelerin aynı olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla Celâlî bu fırkaların tasnifini yaparken tamamen Şerhu'l-Mevâkîfi referans aldığı söylemek mümkündür. (Cürcânî: 2015, 744-813; Celâlî: 2003, 179-199) Yalnız Celâlî, Cürcânî'den farklı olarak, başka bir kitabının fırkalar ile ilgili bölümünde ise sekiz ana fırkanın sadece isimlerini sıraladıktan sonra Şia'nın tarifini yaparak, Şia'nın yirmi iki gruba ayrıldığı söyler. Daha sonra da Şia'da en önemli üç fırkanın Gulat, Zeydiyye ve İmamiyye olduğunu ifade ederek bu fırkalar hakkında bilgi verir. (Celâlî: 2009, 223)

Celâlî, Mecmûatu'l-ulûm adlı eserinde İmamiyye'den bahsetmesine rağmen başka bir kitabında tekrar daha geniş bir şekilde bahseder. Yine Rafizî Fırkalar başlığı altında Zeydiyye, Keysaniyye, İmamiyye'den ve bunların alt gruplarına ayrıca değinmektedir. Aynı şekilde Galiyye'yi Şia'nın aşırılığa giden gruplarından sayarak bunlar hakkında da bilgiler verir. (Celâlî: 2009, 236-247)

Celâlî, Abdulkâhir el-Bağdadî'nin el-Fark Beyne'l-Fırak adlı kitabının Ravâfız bölümünden alıntı yaparak, Zeydiyye'nin üç, Keysâniyye'nin iki grubundan bahsettikten sonra İmâmiyye'den olan on beş fırkanın Zeydiyye, Keysâniyye ve Gulât'a muhalif olduğunu söyler ve bu muhalif on beş fırkanın isimlerini belirtir. (Celâlî: 2009, 247-255)

Ayrıca Celâlî, Allâme Seyyid Mahmud Şükri el-Âlusî'nin¹⁰ Muhtâsar et-Tuhfetu'l-İsnâ Aşeriyye adlı kitabından, bu kitabı yazan da Şah Abdulaziz Gulam Hekîm ed-Dehlevî'dir¹¹ alıntı yapar ve Şia Fırkasını; Şiatu Muhlisîn, Şiatu Tafdiliyye, Şiatu Seb'iyye ve Şiatu Gulât diye dört gruba ayırır. Gulat fırkasını da yirmi dört gruba ayırarak tek tek açıklar. Son olarak İmâmiyye fırkasını da otuz üç gruba ayırarak bunları tek tek açıklar. (Celâlî: 2009, 263-274)

Yine Celâlî, İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zâhirî'nin¹² el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal¹³ adlı eserinden alıntı yaparak Şia'yı, Zeydiyye'den

¹⁰ Asıl adı Ebu'l-Meâlî Cemâlüddin Mahmud Şükri b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlusî'dir. Âlusî ailesindedir. Kendileri edebiyatçı, tarihçi ve Selefiyye'ye bağlı olup yenilikçi bir din âlimidir. Geniş bilgi için bkz. (Yavuz: 1989, II, 548-549.)

¹¹ Asıl adı, Abdülaziz b. Ahmed b. Abdirrahim el-Ömerî el-Fârûki ed-Dihlevî'dir. Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin oğlu, Sirâcü'l-Hind unvanıyla bilinen müfessir ve muhaddistir. Geniş bilgi için bkz. (Koçyiğit: 1988, I, 188-189.)

¹² Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. (el-Bahisîn: 2007, 134.)

¹³ Kitap hakkında geniş bilgi için bkz. (ez-Zâhirî: t.y. 11-12.)

Cârûdiyye, Râfızâ'dan İmamiyye ve Gâliye diye üç fırkaya ayırır ve bunları tek tek açıklar. (Celâlî: 2009, 238-247)

Celâlî, söz konusu fırkaları açıklarken ilk önce kime nispet edildiğini belirtmekte, ardından fırkalar hakkında temel bilgiler vermektedir. Daha sonra da gerekli gördüğü yerlerde ise eleştiri yapmaktan geri durmaz. Fırkaları değerlendirirken genellikle fırkalar tarafından ileri sürülen fikirlerde Ehli Sünnet anlayışına göre eksik veya yanlış gördüğü yerlerde kendi perspektifinde tenkit etmektedir. Celâlî'nin çok ciddi yanlış veya çelişki gördüğü yerlerde bazı grupları tekfir bile ettiği, bazen de gruplar için alaycı bir üslup kullandığı da görülmektedir. (Celâlî: 2003, 183-184)

Celâlî, özellikle aşırılığa kaçan bazı fırkaları da Allah'a (c.c.) ve Peygamber'e (s.a.v.) iftira etmekle suçlar. Zaten Celâlî'nin, mezheplerle ilgili eserlerine genel olarak bakıldığında özellikle bazı eserleri Hulefâ-i Raşîdîn'nin döneminde meydana gelen olayları ele aldığını görmek mümkündür. Yine baktığımızda özellikle bazı eserleri Hz. Muaviye'yi sevmeye dair ve Şia'ya karşı itiraz ve tenkit amaçlıdır.

Celâlî'nin mezheplerle ilgili değerlendirmelerine bakıldığında özellikle daha çok Şia ve Şia'nın alt kolları üzerinde durduğu ve bunlara yönelik daha çok eleştiri yaptığı görülmektedir. Böyle bir tutum takınmanın sebebi ise aslında hepimizce malum olan Celâlî'nin yaşadığı Doğubayazıt ilçesinin İran'a yakın olmasının yanı sıra özellikle Iğdır ilinde yaşayan vatandaşlarımızın bir kısmının Caferî mezhebine mensup olmalarının etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim Şia ve Şia'nın alt kollarından olan Caferîlerin özellikle ilk üç halife ve Hz. Muaviye'ye karşı olumsuz fikirler öne sürdükleri bilinmektedir.

Celâlî de büyük bir Ehl-i Sünnet âlimi ve savunucusu olarak, Şia ve Şia'nın aşırılığa giden diğer gruplarına karşı ciddi eleştiriler yöneltmektedir. Özellikle kitaplarının mezheplerle ilgili olan bölümlerinde bunu çok açık bir şekilde görmekteyiz. Hatta daha önce de söylediğimiz gibi bazı grupları tekfir etmekte bazı gruplara da bu aşırılıklarından dolayı lanet okumaktadır. (Celâlî: 2009, 242) nitekim Celâlî, Er-Risaletu'd-Daiyye ile Muhabbeti Muaviyye kitabının "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ile ehl-i bid'a ve'd-dalâlet arasındaki farklar" bölümünde Kur'an-ı Kerim'in şu ayetiyle başlayarak buna dikkat çekmektedir. *Dinlerini darmadağın edip grup grup olan kimselerden olmayın. (Ki onlardan) her bir grup kendi katındaki (dinî anlayışı) ile sevinip böbürlenmektedir.*

(Rum: 30/32) Ayetten de anlaşılacağı üzere Celâlî, Müslümanların grup grup olup dağılmamaları gerektiğini ve Ehl-i Sünnetten başka fırkalara tabi olmamaları gerektiğini açıkça ifade etmektedir. (Celâlî: 2009, 223)

Celâlî, daha sonra Ehl-i Sünnet ile diğer gruplar arasında mevcut bazı farkların olduğu ve bunun da, Müslümanlar arasında birliğe, birleşmeye ve muhabbete engel olduğu için Allah'ın (c.c.) yardımıyla bu bazı fırkaları açıklanmasının gerektiğini ifade etmektedir. Bu açıklamalarla birlikte hak olan mezhepler ile dalâlette olan mezhepler birbirinden ayrılmış olur. Böylece Ehl-i Kiblenin içinden iftirayı, yalanı ortadan kaldırıp, hep birlikte tek vücut olup tek sözü söylemişler olurlar. Nihayetinde Ehl-i Sünnet, Allah'ın yardımıyla Ehl-i Şirk'e ve Ehl-i Küfr'e karşı daha güçlü olacaktır. (Celâlî: 2009, 223)

Celâlî'nin eserlerinde mezheplerle ilgili olan bölümlerine baktığımızda, İslam Mezheplerini geniş bir şekilde ele alsa da bu mezhepleri hangi kaynaktan aldığını genellikle bildirmemektedir. Yani mezhepleri açıklarken ve bu mezheplere bağlı grupları aktarırken herhangi dipnot sistemi kullanmaz. Dolayısıyla yazarın hangi bilgiyi hangi kaynaktan aldığını ya da hangi bilginin de kendisine ait olduğunu tam olarak ayırt etmek bazen mümkün görünmemektedir.

Bağdâdî İslâm fırkalarını sekize ayırır ve ilk önce Şia'dan başlar. (Bağdâdî: 1995, 19-25). İsferyânî, İslâm fırkalarını dokuza ayırır ve ilk olarak Şia'dan bahseder. (İsferyânî: 1983: 23-25). Şehristânî ise İslam fırkalarını altıya ayırır ve ilk önce Mu'tezile ile başlar. (Şehristânî: 1993, 56). Daha önce söylediğimiz üzere Celâlî, İslam mezhepleri hakkında değerlendirme yaparken bu konuların anlatımı, sıraya koyma biçimi ve tasnif şekli Âmidî (Âmidî: 2002, 40) ile Cürcânî'nin (Cürcânî: 2015, 746) taksimiyle aynıdır. Ancak dikkatlice tetkik edildiğinde her ne kadar Celâlî kaynak vermese de Şerhu'l-Mevâkıfı esas aldığı görülmektedir. Hatta ciddi bir karşılaştırmada İslâm fırkalarının hepsini bu kitaptan özetleyerek almış olduğu izlenimi vermektedir. Dolayısıyla Celâlî, Âmidî'nin tasnif biçimini esas alan Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ını referans aldığını söylememiz mümkündür. (Cürcânî: 2015, 747; Celâlî: 2003, 181)

Molla Musa Celâlî, Cürcânî gibi İslam mezheplerini sekiz büyük (ana) fırkaya ayırır ve ilk olarak Mu'tezile fırkasıyla başlar. (Cürcânî: 2015, 747; Celâlî: 2003, 181) Bu fırkaları tasnif etmeden önce onlar hakkında genel bilgiler aktarmaktadır. Sonra da bu ana

fırkaların varsa alt kollarının kaç tane olduğunu söyleyerek bu alt kollar hakkında genellikle kısa da olsa bilgi vermektedir.

1.3.1. Mu'tezile

Mu'tezile, Arapça bir kelime olup "azl" kökünden türeyip ('an) harfi ceri ile kullanıldığında "uzaklaştırmak, ayırmak, ilişkisini kesmek" gibi anlamlara gelir. Mu'tezile kelimesi ise; ayrılanlar, köşeye çekilenler demektir. (Heyet: 2007, 504)

Mu'tezile ismi hicri ikinci asrın başlarında, büyük günah işleyenlerin durumu, tevhid, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olması gibi konularda aklı ön planda tutmuş ve bu konularda diğer kesimlerden farklı olarak daha özgün görüşler söyleyen bir grup insan için kullanılmaya başlanmıştır. (Aydınlı: 2003, 28)

Mu'tezile'nin genel inanç temelini "Usûlü'l-Hamse" olarak şöhret bulan beş ilke oluşturmaktadır. Bu beş ilke Mu'tezile ile adeta özdeşleşmiştir. Bunlar olmaksızın Mu'tezile'den söz etmek mümkün değildir. Bu beş ilke oluşum sırasına göre şöyledir: 1) el-Menziletü beynel-Menzileteyn

2) el-va'd ve'l-void

3) el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker

4) Tevhid

5) Adl (Aydınlı: 2003, 41-45)

Daha önce söylediğimiz üzere Celâlî, İslam mezheplerini tasnif ederken ilk olarak Mu'tezile mezhebinden bahseder. Mu'tezile'yi açıklarken bu mezhebin doğuşunu, görüşlerini hem sistematik olarak hem de ayrıntısıyla anlatmaz. Yani üzerinde fazla durmadan özet olarak aktarır. Yine bunu yaparken çok az eleştiri yapar. Ayrıca bu mezheple ilgili kendi görüşünü de belirtmez. Mu'tezile'nin Vâsıl bin Ata'nın taraftarları olduğunu ifade eder. Vâsıl b. Ata'nın ise Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılıp büyük günah işleyen ne mümin ne de kafir olduğunu söylemiştir. Vâsıl b. Ata büyük günah işleyen kişi için "el menziletu beynel menzileteyn" hükmünü vermiştir. Çünkü Müminin medih ismine layık olduğunu, fâsık kişinin ise medhi hak etmediğini; ancak şahadet getirdiği için ve diğer hayırlı amelleri yaptığı için ne mümin ne de kâfir olduğu hükmünü

vermiştir. Ayrıca büyük günah işleyenin, tövbe etmeden öldüğü zaman cehennemde ebediyen kalacağını ancak azabının hafifletileceği hükmünü vermiştir.

Celâli, Mu'tezile'nin, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu söylemeleri ve kaderi inkar etmeleri sebebiyle "el-Kaderiyye" diye isimlendirildiklerini aktarır. Kendilerini de 'Ashabı adl ve tevhid' diye adlandırırlar. Aslahın yani en güzelin Allah'a vacip olduğunu söylemişler ve kadim sıfatları yok saymışlardır. Çünkü Onlar şöyle derler: "Allah'ın, kulları için en iyiyi yaratması ve iyilik yapana da sevap vermesi vaciptir." Buna da Adalet demişlerdir. Taaddüdü kudemadan kaçırma gayesiyle Allah'ın zatına kaim kadim sıfatların varlığını inkar etmişlerdir. Buna da Tevhit demişlerdir. Çünkü Onların hepsi şöyle demişlerdir: "Kadimlik Allah'ın en has sıfatıdır. Bu hususta herhangi bir zat veya sıfat buna ortak olamaz."

Ayrıca Mu'tezile, Kelamullah'ın ses ve harflerden oluştuğunu; mahluk ve sonradan meydana getirildiğini iddia etmişlerdir. Ayrıca ahirette Allah'ın görünmeyeceği, hüsün ve kubuhun akli olduğunu ve Allah'ın fiillerinde hikmeti, maslahatı gözetmesi gerektiğine hükmetmişlerdir. (Celâli: 2003, 181) Celâli, Mu'tezile'nin bahsedilen bu konular hakkında aralarında ittifak ettikten sonra kendi içerisinde yirmi gruba ayrıldığını ve bu grupların birbirlerini tekfir ettiğini söylemiştir. Celâli'nin tasnifine bakıldığında Âmidî ve Cürçânî'nin tasnifiyle aynı olduğu görülecektir. (Celâli: 2003, 181; Âmidî: 2002, 41; Cürçânî: 2015 750) Bağdâdî, ve İsferyânî de bu firkaları yirmiye ayırmaktadır. Şehristânî ise onlardan farklı olarak, Mu'tezile'yi on ikiye ayırır. (Bağdâdî: 1995, 114; İsferyânî: 1983, 63; Şehristânî: 1993 59-96.)

Celâli, Mu'tezile'nin yirmi grubunu sırasıyla kısaca açıklamaktadır. Biz burada sadece isimlerini vermekle yetineceğiz. 1-Vâsıliyye 2-Amriyye 3-Huzeyliyye 4-Nazzâmiyye 5-Esvâriyye 6-İskâfiyye 7-Caferiyye 8-Bişriyye 9-Muzdariyye 10-Hişamiyye 11-Sâlihiyye 12-Hâbitiyye 13-Hadebiyye 14-Ma'meriyye 15-Sümâmiyye 16-Hayyâtiyye 17-Câhiziyye 18-Ka'biyye 19-Cubbâiyye 20-Behşemiyye. (Celâli: 2003, 179-186)

1.3.2. Şia

Kelime olarak "tâbi olmak, yardım etmek, misafiri uğurlamak, peşinden gitmek" anlamındaki -şâe'- kökünden gelmektedir. (Heyet: 2007 411) Terim olarak ise; Hz.

Ali'nin, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra imam olduğuna inanan, imametın sonuna kadar, Hz. Ali'nin (r.a.) soyundan devam edeceğini ileri süren toplulukların ortak adıdır.

Şia'nın Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken şekillenmeye başladığı, Hz. Peygamberin vefatından sonra da bir mezhep olarak çıktığı ağırlıklı olarak bütün Şiiiler tarafından kabul edilmektedir. Daha önce değinildiği üzere Şii anlayışın merkezinde Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından imam olarak atandığı kabul edilmektedir. (Onat: 1997, XXXV, 79)

Molla Musa Celâlî, Şia'nın kısaca tanımını yapar, sonra kaç gruba ayrıldıklarını belirtir ve bu gruplar hakkında tek tek bilgi verir. Daha önce de belirttiğimiz üzere Celâlî, bütün mezhepler arasında daha çok Şia üzerinde durmaktadır. Celâlî'nin, Şia gruplarını tasnifi, Âmidî ve Cürçânî'nin tasnif yöntemiyle aynıdır. (Âmidî: 2002, 54-70; Cürçânî: 2015, 767-787; Celâlî: 2003, 186-190) Bağdâdî ise Şia'nın temel fırkalarını üçe ayırır ve bunların toplamı on sekiz fırka olduğunu söyler. (Bağdâdî: 1995, 29-72). İsferyîni de Şia'nın temel fırkalarını üçe ayırır ve toplamı ise, on dokuz fırkadan oluştuğunu söyler. (İsferyîni: 1983, 27-45). Şehristânî ise Şia'nın temel fırkalarını beşe ayırır ve diğer gruplarla birlikte yirmi altı olarak verir. (Şehristânî: 1993, 169-228).

Celâlî, Şia'nın Hz. Ali'nin (r.a.) taraftarları olduğunu belirtir. Şia, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Hz. Ali'nin (r.a.) imam olduğuna ve imametın O'ndan ve çocuklarından çıkmadıklarına inananlardır. Eğer İmamet çıkmışsa ya bu başkalarının yaptığı zulümle ya da O'nun ve çocuklarının takiyyesiyle çıkmıştır. Celâlî, Şia'nın yirmi iki gruba ayrıldığını ve her birinin diğerini tekfir ettiğini ifade eder. Şia'nın üç ana fırkasının **Gulât**, **Zeydiyye** ve **İmâmiyye** olduğunu söyler. (Celâlî: 2003, 186) Daha sonra da bu üç ana fırka hakkında bilgi verir.

Celâlî, **Gulât** fırkası hakkında bilgi vermeden bunların on sekiz gruba ayrıldıklarını söyler ve bu isimler hakkında kısaca bilgi verir. Bu isimleri şöyle sıralayabiliriz: 1-Sebeyye 2-Kâmiliyye 3-Beyâniyye 4-Muğiriyye 5-Cenahiyye 6-Mansuriyye 7-Hattâbiyye 8-Gurâbiyye 9-Zemmiye 10-Hişâmiyye 11-Zürâriyye 12-Yûnusiyye 13-Şeytâniyye 14-Rızâmiyye 15-Mufavvida 16-Bedâiyye 17-Nusayriyye ve İshâkiyye 18-İsmâiliyye. (Celâlî: 2003, 186-190).

Celâlî, **Zeydiyye** hakkında kısaca Zeyd b. Ali Zeynel-Âbidin'e mensup grubun ortak adıdır diyerek bunları üç fırkaya ayırır. Bu fırkalar hakkında kısaca bilgi verir. Bu üç fırka şunlardır: 1-Cârüdiyye 2-Süleymâniyye 3-Betîriyye. (Celâlî: 2003, 190-191)

Celâlî, **İmâmiyye** fırkasının Hz. Ali'nin imametine açık bir nasla hükmeden kişiler olduğunu söylemektedir. Bunlar sahabeyi tekfir etmişlerdir. İmameti Hz. Ali'den sonra Câfer-i Sâdık'a sevk etmişlerdir. Ancak imamet konusunda Câfer'den sonra ihtilafa düşmüşlerdir. Bunlar, İmameti daha sonra Câfer'in oğlu Musa Kazım üzerine karar vermişlerdir. Sonra Musa Kazım'ın oğlu Ali Rıza, sonra Onun oğlu Muhammed Taki, sonra Onun oğlu Muhammed Naki, sonra onun oğlu Hasan Zeki, daha sonra onun da oğlu yani beklenen imam, Muhammed Mehdî'ye vermişlerdir. (Celâlî: 2003, 191)

Ayrıca Celâlî, er-Risaletü'd-Daiyye ile Muhabbeti Muaviyye adlı eserinde hem İmamiyye hakkında kısaca başka bilgiler verir. (Celâlî:2009, 236) Hem de Allâme Seyyid Mahmud Şükri el-Âlusî'nin Muhtâsar et-Tuhfetu'l-İsnâ Aşeriyye adlı kitabından alıntı yaparak, Şia Fırkasını; **Şiatu Muhlisîn**, **Şiatu Tafdiliyye**, **Şiatu Seb'iyye** ve **Şiatu Gulât** diye dört gruba ayırır. Gulat fırkasını da yirmi dört gruba ayırarak tek tek açıklamaktadır. **İmâmiyye** fırkasını da otuz üç gruba ayırarak bunları tek tek açıklar (Celâlî: 2009, 263-274)

Yine Celâlî, aynı eserinde Abdulkâhir el-Bağdadî'nin el-Fark Beyne'l-Fırak adlı kitabından alıntı yaparak, Zeydiyye'nin üç, Keysâniyye'nin iki grubundan bahsettikten sonra İmâmiyye'den olan on beş fırkanın Zeydiyye, Keysâniyye ve Gulât'a muhalif olduğunu söyler ve bu muhalif on beş fırkayı açıklar. Bu on beş fırka sırasıyla şunlardır: 1-Kâmiliyye 2-Muhammediyye 3-Bâkiriyye 4-Nâvusiyye 5-Şumeytiyye 6-Ammâriyye 7-İsmâiliyye 8-Mübârekiyye 9-Mûseviyye 10-Kat'iyye 11-İsnâaşeriyye 12-Hişâmiyye 13-Zurâriyye 14-Yûnusiyye 15-Şeytâniyye. (Celâlî: 2009, 247-255)

Son olarak Celâlî, aynı eserinde bu sefer İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zâhirî'nin el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal adlı eserinden alıntı yaparak, Şia'yı Zeydiyye'den Cârüdiyye, Râfızâ'dan İmamiyye ve Gâliye diye üç fırkaya ayırır ve bunları tek tek açıklar. (Celâlî: 2009, 238-247)

1.3.3. Havâric

Hâricilik, “çıkılmak, ayrılmak, itaat etmemek” anlamındaki hurûc kelimesinden türemiştir. Hâricîler ise, çıkan, isyan edenler anlamına gelmektedir. (Heyet: 2007, 172-173) Hâricîler, daha önce Hz. Ali’yi (r.a.) destekleyip onun tarafında yer aldıkları halde, Sıffin Savaşında ortaya çıkan hakem olayı ile birlikte, Hz. Ali’ye (r.a.) karşı çıkararak onun ordusundan ayrılanlara denir. Bunlar, Allah’tan başka hüküm verecek yoktur; hükmü ancak Allah verir, sloganı etrafında birleşmişlerdir. Önceleri dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasakladıklarından kaçınmayan, yani büyük günah işleyen kimseleri tekfir etmişlerdir. Böylece Müslümanlar arasında itikâdî nitelikte ilk firkalaşma hareketi olduğu bilinmektedir. (Kubat: 2006, VI, 116-117)

Bağdâdî, Hâricilerin büyük firkalarını yediye ayırır diğer kollarıyla birlikte toplam yirmi firkaya ulaşmaktadır. Aynı şekilde İsferyânî’nin de taksimi bu şekildedir. (Bağdâdî: 1995, 72-113; İsferyânî: 1983, 45-95.) Şehristânî ise Hâricilerin büyük firkalarını sekize ayırır. Diğer gruplarıyla birlikte bu sayı yirmi iki olmaktadır. (Şehristânî: 1993, 131-160) Âmidî, Hâricilerin ana firkalarını yediye ayırır ve alt kollarıyla beraber bunları yirmi ikiye tamamlar. Cürçânî de aynen bu tasnifi yapar. (Âmidî: 2002, 73-84; Cürçânî: 2015, 789-801).

Celâlî ise, Hâricîler hakkında genel bir bilgi vermemektedir. Hâricîler’i; Âmidî ve Cürçânî’nin yaptığı tasnifin aynısını yaparak bunları yedi gruba ayırır ve varsa bu grupların da alt kolları hakkında kısa bilgiler vermektedir.

Bu yedi grup sırasıyla şöyledir: 1-Muhakkime 2-Beyhesiyye 3-Ezârîka 4-Necedât 5-Asfâriyye 6-İbâdiyye 7-Acârîde.

Celâlî, ayrıca İbâdiyye fırkasını Hafsiyye, Yezidiyye, Hârisiyye ve Kâilun diye dört gruba ayırır.

Celâlî, yine Acârîde Fırkasını da kendi içerisinde Meymûniyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Ma’lumiyye, Meçhûliyye, Sultiyye, Sa’lebiyye diye on gruba ayırmaktadır. (Celâlî: 2003, 191-195).

1.3.4. Mürcie

Mürcie, sözlükte “erteleme, geciktirme” anlamına gelen (rce) kökünden gelip “erteleyenler, geciktirenler” anlamlarına gelmektedir. (Heyet: 2007, 249).

Mürcie, İslam’ın ilk zamanlarında ortaya çıkmış, ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle tanınmış itikadî ve siyasî bir fırkadır. Mürcie’nin tanımı üzerinde çeşitli rivayetler mevcuttur. Örneğin, ilk Mürcie’nin, Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Osman’ın (r.a.) meselelerini erteleyen ve onların küfre girdikleri konusunda fikir beyan etmeyen kişilerdir. Veya nasıl ki küfürle birlikte taâtın fayda vermediği gibi, imanla beraber günahın da zarar vermeyeceğini iddia edenlere denir. Genel olarak denilebilir ki, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah’a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik olduklarına yönelik herhangi bir fikir ortaya koymayan kimselerdir. Mürcie’nin doğuşunu hazırlayan en önemli sebepler; Hâricî zihniyet, Emevî - Hâşimî çekişmesi ya da Emevîlerin siyasî ve ekonomik politikaları denilebilir. (Kutlu: 2002, I, 168-178)

Celâlî, bunların Mürcie diye isimlendirilmesinin sebebi ameli, niyetten sonraya bırakmalarındır. Yani amel, derece olarak niyet ve itikattan sonra gelir. Ya da işlenen günah imana zarar vermez. Tıpkı işlenen sevabın küfre fayda vermemesi gibi. Böylece kişilere ümit verirler. Buna göre ise, Mürcie lafzındaki hemzenin olmaması gerekir. (Celâlî: 2003, 195)

Şehristânî, Mürcie fırkasını altıya ayırmaktadır. (Şehristânî: 1993, 161-169) Bağdâdî ise Mürcie’yi beş fırkaya ayırır. Aynı şekilde İsferyânî, Âmidî ve Cürcânî de Mürcie’yi beş fırkaya ayırırlar. (Bağdâdî: 1995, 202-207; İsferyânî: 1983, 96-99; Âmidî: 2002, 85-89; Cürcânî: 2015, 801-805).

Celâlî, Mürcie Fırkasını beş gruba ayırarak bunlar hakkında kısa bilgiler verir. Bu beş fırka sırasıyla isimleri şöyle: 1-Yûnusiyye 2-Ubeydiyye 3-Gassâniyye 4-Sevbâniyye 5-Sûmeniyye. (Celâlî: 2003, 195-196)

1.3.5. Neccâriyye

Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr’ın kurduğu bir kelâm ekolüdür. Kurucusunun adına nisbetle Huseyniyye olarak ta anılır. (Öz: 2006, XXXII, 481-482)

Neccâriyye, Fiillerin yaratılması, istitaat, irade, vaidin kısımları gibi bazı usullerde Ehl-i Sünnete müvafıktırlar. Rü'yetin olmaması, hayatı ve kudreti nefyetmeleri, kelamın hâdis olduğu bu meselelerde Mu'tezile ile müvafakat eden Neccâriyye, İmanı; Allah'ı, Resullerini ve Müslümanların icma ettikleri ferâizi bilmektir, diye tanımlandırır. Bunları da Allah'a boyun eğerek ve dil ile tekrarlayarak yapmak gereklidir. İmanın her bir özelliğinin taât olduğu ve bir tane özelliğın imanın kendisi olmadığını ifade edip, iman artar fakat eksilmez hükmünü vermişlerdir. Neccâriyye, cismin hakikatı renk, tat, koku gibi bir araya gelen arazlar olduğunu söylerler. Bu arazlar bir araya geldiğinde cismi oluştururlar. Bu belki de cevherdir diye ifade ederler. Fakat İsferyânî burada onların çelişkiye düştüklerini söyler. Çünkü cevher, ancak kendisiyle kaim olacağı; arazın ise tek başına var olamayacağını söylemektedir. Bunlar, Kelâmullah'ın okunduğu zaman araz, yazıldığı zaman cisim olur, derler. Neccâriyye taraftarları, Kur'an'ın mahlukluğu meselesinde ihtilafa düştüler. Fakat daha sonra Kur'an'ın mahluk olduğuna dair ittifak ettiler. (İsferyânî: 1983, 100-101)

Celâlî de Neccâriyye hakkında İsferyânî'e paralel bilgiler vermektedir. Bunların, Muhammed b. Hüseyin en-Neccâr taraftarları olduğunu söyler. Neccâriyye, fiillerin yaratılmasında, fiilin istitaatle birlikte olduğu ve kulun fiillerini kespittiği hususunda Ehl-i Sünnetle aynı görüştedirler. Sıfatları kabul etmemede, kelamın hâdisliği ve Allah'ı gözle görmenin imkânsızlığı hususlarında ise Mu'tezile ile aynı görüştedirler. (Celâlî: 2003, 196)

Şehristânî, Neccâriyye fırkasını, Cebriyye fırkasının alt kolu olarak ele alır. (Şehristânî: 1993, 97) Bağdâdî, İsferyânî, Âmidî ve Cürcânî de ise Neccâriyye fırkasını üç gruba ayırırlar. (Bağdâdî: 1995, 207-211; İsferyânî: 1983, 101-103; Âmidî: 2002, 89-91; Cürcânî: 2015, 805-807). Celâlî de aynen bunlar gibi Neccâriyye fırkasını Bergûsiyye, Za'feriyye ve Müstedrike diye üç gruba ayırır ve bunlar hakkında kısaca bilgi vermektedir. (Celâlî: 2003, 196-197).

1.3.6. Cebriyye

Cebriyye, sözlükte "tedavi etmek, bir kırığı yerine koymak ve bir işe zorlamak" gibi anlamlara gelen, "cebr" kökünden gelmektedir. (Heyet: 2007, 77)

Bütün kelamcılarının kabul ettiği bir tarifi bulunmamakla birlikte genellikle “insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihni ve amelî bütün fiillerinin ilahî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunular” diye tanımlanabilmektedir. Bununla beraber Mu'tezile mensuplarıyla Ehl-i sünnet kelamcılarının Cebriye kavramına yükledikleri anlamlar birbirinden farklıdır. Mu'tezile'ye göre cebriye, kullara ait bütün fiillerin önceden belirlenmiş bir plan (kader) dâhilinde gerçekleştiğini ve bu tür fiillerin, kulun kısmi tesiri söz konusu olsa bile ilâhî irade ve kudretten bağımsız olarak meydana gelmesinin mümkün olmadığını kabul eden grupların adıdır. Buna göre kadere inanan ve kullara ait fiillerin Allah'ın yaratmasıyla oluştuğunu savunan bütün ekoller Cebriye'ye dâhildir. Ehl-, sünnet kelamcılarının çoğunluğuna göre ise insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnız ilâhî irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini ve insanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia edenlere Cebriye denilir. (Abdülhamit: 1993, VII, 205)

Şehristânî, Cebriye fırkasını üç gruba ayırmaktadır. (Şehristânî: 1993, 97-104) Molla Musa Celâlî de Âmidî ve Cürçânî'nin tasnif yöntemini izleyerek Cebriye'yi alt başlıklara ayırmadan **Cebriye-i Mutevassıta** ve **Cebriye-i Hâlisâ** diye ayırarak bilgi vermektedir.

Cebr, kulun fiillerinin Allah'a isnat edilmesi demektir. Cebriye-i Mutevassıta; Eş'ariyye, Neccâriyye ve Dirâriyye gibi “fiilde kulun bir kesbi var; fakat tesiri yoktur” diyen gruplardır. Cebriye-i Halisâ ise, “kulun fiilde ne kesbi vardır ne de tesiri vardır” Cehmiyye fırkası gibi gruplardır. Cehmiyye, Cehm b. Safvân taraftarlarıdır. Şöyle dediler: “Fiilde, aslen veya tesiren veya kesben kulun bir kudreti yoktur. Kul, kendisinden sâdır olan fiillerde cansız varlıklar gibidir. Allah Teâla bir şeyi meydana gelmeden bilmez ve O'nun ilmi hâdistir. O, herhangi bir yerde değildir. Başkasının vasıflandırdığı şeylerle vasıflandırılmaz. Çünkü O'na ilim ve hayat gibi benzetmeler yapılamaz. Cennet ve cehennem, ahaliyi oralara girdikten bir süre sonra son bulacaktır. Öyle ki Allah'tan başka hiçbir varlık kalmayacaktır.” Ayrıca, rü'yetin olmaması, kelamın mahlûkluğu ve şeriat varid olmadan önce akılla bilmenin vacipliği hususlarında Mu'tezile ile aynı görüştedirler. (Celâlî: 2003, 197)

1.2.7. Müşebbihe

Sözlükte “benzetmek, benzer yapmak” anlamlarına gelen “şebbehe” sözcüğünden türemiştir. Müşebbihe ise, “benzetenler” anlamına gelmektedir. (Heyet: 2007, 378)

Müşebbihe, Allah’ı zat ve sıfatlarında insanlara benzetenler anlamında kullanılan bir kavramdır. Allah’ı, insana benzetme manasında bu kavramın masdarı teşbih ifadesi kullanılmaktadır. Bunlar, Allah’ı insan gibi tasavvur etme sapkınlığı içerisine girmiş, teşbihi daha çok Allah’ın sıfatlarında kullanmaktadırlar. (Öğmü: 2009, 142)

Bağdâdî ile İsferyânî bu fırkayı iki kola ayırmaktadır. (Bağdâdî: 1995, 225-230; İsferyânî: 1983, 119-121) Âmidî ile Cürçânî ise bu fırkayı alt kollara ayırmazlar. Celâlî de bu fırkayı alt kollara ayırmaz ve bu fırka hakkında çok kısa bir şekilde bilgi vermektedir. (Âmidî: 2002, 93-96; Cürçânî: 2015, 807-809; Celâlî: 2003, 198)

Celâlî bu fırka için şöyle der: “Bunlar, Allah’ı (c.c.) mahlûkata benzetirler. Onlar, kendi aralarında ihtilaf etseler bile biz, onları “teşbihle hüküm verenler” diye bir tek fırka olarak aldık. İşte saydığımız bu fırkalar, Allah Resulü sallallahu aleyhi ve sellem’in “...Onların hepsi cehennemdedir” sözüyle bahsettiği sapık fırkalardır. (Celâlî: 2003, 198)

1.3.8. Nâciye Fırkası

Sözlükte “asıl olarak bir şeyden ayrılmak, akıntılardan korunmak kendisini saran şeylerden ayrılmak” gibi anlamlara gelir. Bu kavram Kur’an-ı Kerim’de insanın kendisine zarar veren bir nedenden kurtulması anlamında kullanılmaktadır.

Nâciye Fırkası yani kurtuluşa eren fırka Ehl-i Sünnet olarak adlandırılmaktadır. Bu fırkanın dışında kalanlara ise, Ehl-i Bid’at olarak adlandırılır. Ehl-i Sünnet ismi ise, sünnet, sosyal yapıda var olan Hz. Muhammed’e dayandığı kabul edilen söz, fiil ve takrirleri ifade etmektedir. Bundan dolayı da Ehl-i Sünnet açısından sünnet İslam, İslam da sünnettir ve ikisinin birbirinden ayrılması imkânsızdır. (Kanter: 2017, XVI, 30-33) Din ile alakalı meselerde itikadî ve ameli anlamda peygamberi ve ashâbî takip edenler diye anlaşılmaktadır. Ehl-i sünnet, yeni mezheplerin ortaya çıkış sürecinde dışarda kalan Müslümanların genel tavrını ifade etmektedir. Bu açıdan da Ehl-i sünnet bir mezhep değil; Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bildirilen gerçekleri olduğu gibi kabul eden bütün Müslümanları içine almaktadır. (Keskin: 2003 III, 35)

Mezhep tarihçileri bu fırkanın başka kollarından bahsetmezler. Ancak Bağdâdî bu fırkanın bazı kısımlarından bahseder. (Bağdâdî: 1995, 313-318) Âmidî, Nâciye fırkasını oluşturanların Eş'arilik, Muhaddislerden Selef ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât olduğunu söyler. (Âmidî: 2002, 96) Aynı şekilde Cürçânî de bu şekilde ayırmaktadır. (Cürçânî: 2015, 811) Celâlî ise Nâciye fırkasını, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ten olan Eş'ariyye, Maturidiyye ve Selefilik diye üçe ayırmaktadır. Ayrıca bu üç mezhebin geçmiş fırkaların bid'atlerinden kesinlikle uzak olduğunu söylemektedir. (Celâlî: 2003, 198)

Celâlî, bu fırkanın, âlemin hudus olduğu konusunda icma etmişlerdir. Ayrıca Allah'ın (c.c.) varlığı, Ondan başka yaratıcının olmadığı, Onun kadim olduğu, Allah'ın (c.c.) ilim, kudret ve bunlar gibi diğer sıfatlarının olduğu, Onun bir benzerinin, zıttının veya bir ortağının olmadığı, kendisinin başka bir şeye hulul etmediği hususlarında icma etmişlerdir. Allah'ın zatı hâdis değildir, bir yerde veya bir cihette değildir. Allah (c.c.) için hareket, bir yerden bir yere intikal etme cehalet ve yalan söyleme sahih değildir. Sıfatlarında eksiklik yoktur. Ahirette Allah (c.c.), müminler tarafından görülecektir. Onun dilediği olur, dilemediği ise olmaz. O, ğanîdir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. O'na hiçbir şey vacip değildir. Allah (c.c.) birine sevap verdiğinde fazlıyla verir, ceza verdiğinde ise adaletiyle verir. Fiillerinin bir sebebi yoktur. Ondan başka hâkim yoktur. Allah, yaptıklarında ve hükmettiklerinde zalimdir veya haksızlık yapmıştır, denilmez. Allah (c.c.) parçalardan oluşmuş değildir. Onun bir sınırı ve sonu yoktur. Yarattıklarında ise artırma ve eksilme vardır.

Haşrın cismaniliği haktır. Ceza, muhasebe, sırat, mizan, cennet ve cehennemın şuan yaratılmış olmaları, cennet ehlinin cennette, cehennem ehlinin de cehennemde sonsuza kadar kalması haktır. Günahkârları affetmek caizdir. Şefaak haktır. Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar bütün peygamberlerin mucizelerle gönderilmesi haktır. Ağacın altında Rıdvan bey'atında bulunanlar ile Bedir ehli cennetliktir. İmamın atanması mükelleflere vaciptir. Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra hak imamlar sırasıyla Hz. Ebûbekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.)'dir. Efdâliyet te bu sıraya göre dir.

Ehl-i kıbleden kimseyi tekfir edemeyiz. Ancak Allah'ı inkâr edenı veya şırke gırenı, nübüvvetı inkâr edenı veya peygamberlerin getirdiği şeyleri, icma edilen bir şeyi inkâr edenı ve helalleri haram sayanları tekfir ederiz. Bunların dışında kalanlara bid'atçı deriz;

ama onlar kâfir olmazlar. Ehl-i Sünnet, bu gibi konularda icmâ etmişlerdir. (Celâlî: 2003, 198-199)

SONUÇ

Molla Musa Celâlî, Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde yaşamış ve o bölgede çok iyi tanınan önemli bir şahsiyettir. Hayatını tamamen ilme adanmış medrese geleneğinden gelen ve İslamî ilimlerin çeşitli alanlarında eserler telif etmiş Şâfiî mezhebine bağlı bir âlimdir. Özellikle İslam mezhepleriyle ilgili eserler yazması ve bölümler ele almasından dolayı değerlendirilmesi gereken bir husus olmuştur.

Celâlî, medrese geleneğinden yetişmiş ve elli seneden fazla medreselerde ders vermiş önemli şahsiyetlerden biridir. Geç yaşta da olsa ilmi kitaplar yazmaya başlayan Celâlî, İslâmî ilimlerin hemen her alanında birçok eser kaleme almıştır. Eserlerinin içeriğine bakıldığında, genel olarak konuları belli bir düzen içinde olmadığı ve belli bir sıralama takibi yapmadığı görülmektedir. Celâlî, medreselerde ders veren bir âlim olmasına karşın bazı eserlerinde İslam mezhepleri hakkında çok ciddi bilgiler vermektedir. Bu da kayda değer bir durumdur. Biz de buna kayıtsız kalmayarak müellifin, İslam mezheplerine dair yazdığı eserleri inceleyerek bir sonuç ortaya koymaya çaba gösterdik.

Bilindiği üzere Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra meydana gelen olaylarda siyasî ve kelimî problemler ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak siyasi ve itikadî gruplar ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu grupların çoğalmasıyla birlikte mezheplerin sayısını, görüşlerini, öğrenmek, onları tenkit veya reddetmek amacıyla zaman içerisinde pek çok eser ele alınmıştır. Bu eserler telif edilirken her mezhep mensubu, kendisinin tâbi olduğu mezhebi merkeze alarak yani daha çok kendi mezhep anlayışına göre tasnifler yapmışlardır. Bu doğrultuda bakıldığında Celâlî de kendi mensup olduğu mezhebe bağlı kalarak tasnif ve tenkit yapmış bu geleneği sürdürmeye devam etmiştir.

Molla Musa Celâlî'nin Mecmûatu'l ulûm ile er-Risaletu'daiyye ila muhabbeti Muaviyye adlı eserlerinin İslam mezhepleriyle ilgili bölümlerini incelediğimizde, bu hususta ilk mezhep tarihçileri olan Bâğdâdî, İsferyânî, Şehristânî gibi mezhep tarihçilerinin yöntemini izlediğini ancak özellikle Âmidî'nin tasnifi merkezli olduğunu görmekteyiz. Ancak tasnifi ve mezheplere dair görüşleri doğrudan Amidî'den değil, onun tasnifini ve görüşlerini Seyyid Şerif Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkif eserinden aldığını görüyoruz.

Ancak Celâli'nin seleflerinden bağımsız olarak aktardığı bazı bilgiler de mevcuttur. Söz gelimi mezheplerin ana kollarını ve bunların alt kollarını açıklarken, onların fikirlerinden çelişkili gördüğü yerleri eleştirel bir tutumla değerlendirmektedir.

Daha önce değindiğimiz üzere Celâli'nin birçok eserlerinden olan Mecmûatu'l ulûm ile er-Risaletü'd-daiyye ile muhabbeti Muaviyye adlı iki eseri mezhepler tarihini ilgilendiren çok önemli iki eserdir. Celâli, bu eserlerinde Hz. Peygamber'in son anlarından başlayarak daha sonra fırkaların doğuşuna da etki eden ihtilafları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Yine İslam tarihinde genel olarak sekiz ana mezhep diye bilinen bu fırkaları ve varsa bunların alt kolların bazılarını ayrıntılı, bazılarını da kısaca tanıtmaktadır. Yine Nâciye fırkasını yani Ehl-i Sünnet mezheplerini kısaca anlatmaktadır. Kitabının mezheplerle ilgili olan bölümünün sonunda Ehl-i Sünnet akidesinin genel bir özetini yapmaktadır. Bu bahsedilen durumlardan dolayı, bu eserlerin mezhepler tarihi alanında yazılmış önemli ve kayda değer eserler olduğu anlaşılmaktadır. Aslında en önemlisi de medrese geleneğinden gelen bir âlimin mezheplere olan bakışının nasıl olduğu, fırkaları nasıl değerlendirdiğini, nerelerde hangi kaynaklardan yararlandığını, nasıl bir mezhepler tarihi anlayışının olduğunu bize bilgi vermektedir. Bununla birlikte müellif eserlerinde mezheplerle ilgili bilgiler aktarırken, genel olarak kaynak göstermemektedir. Çok az yerde kaynak göstermektedir. Ancak göstermiş olduğu kaynağın hangi sayfasından veya tam olarak neresinden aldığını belirtmemektedir.

Sonuç olarak medrese geleneğinden gelen bir âlimin İslami ilimlerin hemen her alanında eser vermesi ve özellikle de İslam mezhepleri hakkında uzun bilgiler aktarması mezhep algısını tahlil etme, değerlendirme fırsatı vermesi kayda değer bir durumdur. Bundan dolayı da bu makalede bütün artı ve eksi yönleriyle bilimsel açıdan açıklamalar yaparak bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Abdülhamit, İ, "Cebriyye", DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

Aktepî, A. Ş. Keşfu'z-Zalâm fî Akâidi Fıraki'l-İslam (1854-1910), (Thk. Metin Bozan), Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır, 2011.

Altuntaş H. -Şahin, M. Kur'ân-ı Kerîm Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

Âmidî, S. Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn, (thk. Ahmed Muhammed elMehdi), Dâru'l-Kutubi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire, 2002.

Aydınlı, O. "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları" Marife Dergisi, (3), 2003, 27-54.

Bağdâdî, A. el-Fark Beyne'l-Fırak, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid) el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.

Bozan, M. "Şark Medreseleri Geleneğinde Fırak Yazıcılığı" Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı, Bingöl, 2012), 678-691.

BOZAN, M. "On iki İmamcı Şia'nın Oluşum Süreci" Rihle Dergi, 2014, 36-44.

Celâlî, M. M. er-Risaletu'd-Daiyye ilâ Muhabbeti Muaviyye, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009.

Celâlî, M. M. Mecmûatu'l-Ulûm, İhvan Neşriyat Yayınları, İstanbul, ty.

Cürcânî, S. Ş. Şerhu'l-Mevâkîf, (Çev. Ömer Türker), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2015,

Dârimî, A. Sünenü'd-Dârimî, (Thk. Mustafa Dib el-Bûğa) Dâru'l-Mustafa, Dımaşk, 2011.

Ebu Davud, S. Sünenü Ebî Dâvud, (Thk. Muhammed Avvâme) Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut, 1998.

Gökalp, Y. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi" Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (7), 2007, 56-92.

Hanbel, A. el-Müsned, (Thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid) Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1995.

Heyet, el-Müncid fi'l-Lugati ve'l-A'lâm, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 2007.

İbn Hazm, Z. el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, (Thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrâhman Umeyr), Dâru'l-Cîl, Beyrut, Tarih yok.

İbn-Mace, A. Sünen-i İbn-i Mâce, (Thk. Şuayb el-Arnâvut), Dâru-r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk, 2009.

İsferâyînî, M. et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l Firakı'l-Hâlikîn, (thk. Kemal Yûsuf el-Hût) Âlemu'l-Kutup, Beyrut, 1983.

Kanter, Ö. "Kurtuluşa Eren Fırka/el-Fırkatu'n-Nâciyye İnancı" Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (16) 2017, 29-46.

Keskin, H. "Ehl-i Sünnet Kavramı Hakkında Bir Değerlendirme" Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (3) 2003, 35-38.

Koçyiğit, T. "Abdülaziz, ed-Dihlevî" DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988,

Kubat, M, "Hâricîliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü" Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, (6) 2006, 116-147.

Kutlu, S. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları" Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi dergisi, (1) 2002, 168-210.

Onat, H. "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ty. 7-23.

Onat, H. "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (36), 1997, 79-113.

Öğmüş, H. "Mu'tezile'nin Müşebbihe Algısını Oluşturan Amiller" Marife Dergisi, (3), 2009, 141-155.

Öz, M. "Neccar, Hüseyin b. Muhammed" DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

Özler, M. İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016.

Şehristânî, M. el-Milel ve'n-Nihal, (thk. Emir Ali MEHNA-Ali Hasan FAÛR), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1993.

Tirmizi, M. Sünenü't-Tirmîzî, Mektebetü'l-Meârîf, Riyad, Tarih yok.

Üzüm, İ. “Mezhep” DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.

Yvuz, Y. Ş. “Âlûsî, Mahmûd Şükrî” DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.